

Історія

УДК 069.01:930.1(477-25)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15479623>

Роль науковців у становленні та розвитку музейної справи у Києві (XIX – початок XX ст.)

Дворкін Ігор Володимирович,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>

Прийнято: 03.05.2025 | Опубліковано: 21.05.2025

Анотація У статті розглядається внесок українських науковців у розвиток музейної справи в Києві у період «довгого» XIX століття. Українське музейництво в імперський період розвивалося в умовах відсутності власної держави, заборон українського руху та української мови в Російській імперії. В таких умовах величезний внесок у розвиток музейництва зробили науковці – викладачі навчальних закладів, співробітники наукових інституцій, дослідники історії та культури України. З одного боку, українські науковці були серед ініціаторів заснування музейних закладів, надавали експонати для музейних колекцій. З іншого – власне музейні установи, зберігаючи велику кількість експонатів з української історії та культури, надавали можливість науковцям проводити наукові дослідження. Музеї відігравали важливу роль у популяризації надбань української та світової історико-культурної

спадщини, сприяючи формуванню національної самобутності та ідентичності українського народу.

Метою цієї статті є дослідження ролі українських науковців у становленні та розвитку музейної справи в Україні XIX – початку XX століття на прикладі вчених, чия наукова та організаційна діяльність була пов'язана з містом Київ. У статті проаналізовано наукову та організаційну діяльність, пов'язану із музейництвом, таких видатних вчених, як Володимир Антонович, Василь Данилевич, Вікентій Хвойка, Микола Біляшівський. Зазначено, на конкретних прикладах, що ефективність функціонування музейних установ значною, часто визначальною, мірою визначалася активною участю пов'язаних із ними науковців. Саме вони сприяли започаткування музейних установ, поповненню колекцій, залученню музейних матеріалів до наукових досліджень і формуванню історіографічної традиції українського музейництва. Дослідження доводить, що вивчення історії музейництва через біографічний підхід поглиблює розуміння тенденцій історії українського музейництва XIX – початку XX ст. Погляд на музейництво крізь призму біографістики та історії науки, відкриває можливості для глибшого осмислення та концептуалізації історії музейної справи України.

Ключові слова: музей, музейна історіографія, дослідження історії та культури України, культурна та історична спадщина, імперський період, Київ, краєзнавство, біографістика, історія науки.

The Role of Scientists in the Establishment and Development of Museums in Kyiv (XIX – Early XX Centuries)

Ihor Dvorkin,

Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies, and History of Science, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute, Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>

***Abstract:** The article examines the contribution of Ukrainian scientists to the development of museum affairs in Kyiv during the “long” 19th century. Ukrainian museum work during the imperial period developed in the absence of its own state, with prohibitions on the Ukrainian movement and the Ukrainian language in the Russian Empire. In such conditions, a huge contribution to the development of museum work was made by scientists, professors of educational institutions, employees of scientific institutions, and researchers of the history and culture of Ukraine. On the one hand, Ukrainian scientists were among the initiators of the establishment of museum institutions, provided exhibits for museum collections. On the other hand, museum institutions themselves, preserving a large number of exhibits on Ukrainian history and culture, provided scientists with the opportunity to conduct scientific research. Museums played an important role in popularizing the achievements of Ukrainian and world historical and cultural heritage, contributing to the formation of national identity and the identity of the Ukrainian people.*

The purpose of this article is to study the role of Ukrainian scientists in the formation and development of museum work in Ukraine in the 19th and early 20th centuries, using the example of scientists whose scientific and organizational activities were associated with the city of Kyiv. The article analyses the scientific

and organisational activities related to the museum work of such prominent scientists as Volodymyr Antonovych, Vasyl Danylevych, Vikentiy Khvoyka, and Mykola Biliashivsky. It is noted, using specific examples, that the effectiveness of museum institutions was largely, often decisively, determined by the active participation of scientists associated with them. It was they who contributed to the establishment of museum institutions, the replenishment of collections, the involvement of museum materials in scientific research, and the formation of the historiographical tradition of Ukrainian museum work. The study proves that studying the history of museology through a biographical approach deepens the understanding of the trends in the history of Ukrainian museology in the 19th and early 20th centuries. A look at museology through the prism of biographical studies and the history of science opens up opportunities for a deeper understanding and conceptualization of the history of museology in Ukraine.

Keywords: *museum, museum historiography, study of history and culture of Ukraine, cultural and historical heritage, imperial period, Kyiv, local history, biographical studies, history of science.*

Постановка проблеми. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. в українських землях сформувалась розгалужена мережа музейних установ. Музеї працювали при навчальних закладах, наукових інституціях, органах місцевого самоврядування, існували також і приватні музейні установи. Одним із визначних центрів українського музейництва імперського періоду було місто Київ.

Актуальність дослідження визначається тим, що багато сучасних музейних установ столиці України беруть свій початок саме у період «довгого» ХІХ ст. Музеї України ХІХ – початку ХХ століття зробили вагомий внесок у формування та розвиток різних напрямів наукових досліджень. Без дослідження та узагальнення наукових результатів, здобутих науковцями –

засновниками та співробітниками музейних установ в галузях музеєзнавства, історії, археології, українознавства, етнографії та природничих наук, неможливо створити повноцінну картину розвитку науки та музейної справи цього періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія музейної справи Наддніпрянщини та м. Києва достатньо часто потрапляла до кола зору українських дослідників. Зокрема, українські науковці досліджували історію музейної справи Києва [1, 2], певних музейних установ та колекцій міста [3,4], внесок окремих видатних осіб, зокрема науковців у розвиток музейної справи [5].

Сучасні українські дослідники продовжують вивчення історії українського музейництва XIX – початку XX ст. Так, у статтях присвячених біографіям українських науковців, звертається увага й на музейну діяльність [6,7]. Дослідники також вивчають окремі наукових подій у контексті розвитку музейництва [8]. Окремо висвітлюється історія музейних видань імперського періоду [9], а також історіографія історії музейної справи [10].

Отже, сучасні дослідники окремо зупиняються на різних аспектах історії музейництва імперського періоду, у тому числі на внеску науковців у його розвиток, втім не розглядаючи комплексного внеску науковців у роботу такого соціального інституту як музей у зазначений період.

Методологічно дослідження спирається на теоретичні здобутки історичного музейництва та біографістики. Історики музейної справи відзначають специфіку дослідження історії музеїв України, що має враховувати особливості формування музейної мережі, самотність та різноманіття історичної та культурної спадщини українських музеїв, історичні обставини того чи іншого періоду [11]. Дослідники біографістики виділяють такий тип біографій як колективні, що висвітлюють особливості окремих територій, історичних періодів, окремих соціальних інститутів [12, с.158].

У даній статті ми зупинимось на висвітленні історії музеїв в контексті висвітлення внеску у їхню роботу визначних постатей української науки.

Метою даної статті є дослідження внеску українських науковців у становленні та розвитку музейної справи в м. Київ у XIX – на початку XX ст. Як було зазначено вище, українські дослідники, звертаються у своїх дослідженнях до внеску окремих науковців у розвиток музейної справи, історії музейних установ, історії музейної справи у місті Києві, втім комплексні дослідження на історію музейництва з точки зору бібліографістики відсутні. У цій статті ми спробуємо частково закрити цю прогалину, висвітливши внесок у розвиток музейної справи міста низки видатних науковців. Такий підхід з одного боку дозволяє розкрити організаційний внесок науковців у розбудову українського музейництва, а з іншого – показати наукові активності музейних установ, багатство та важливість їхніх колекцій у збереженні історії та культури України.

Завданням статті є висвітлення внеску провідних науковців у становлення та розвиток музейних установ Києва. Такий підхід до вже відомих фактів дозволяє, на нашу думку, частково змістити акценти з інституціональної історії музейних установ на внесок окремих особистостей, звернувши увагу дослідників української археології, мистецтвознавства, історії, етнології на історію музейництва.

Виклад основного матеріалу. Протягом «довгого» XIX століття у Києві діяла достатньо широка музейна мережа, яка поступово формувалася, починаючи із 1830-х рр. Саме в цей час було відкрито Київський університет, при якому працювали музеї старожитностей, красних мистецтв, нумізматичний, зоологічний та мінеральний музеї. У 1872 р. розпочав свою роботу Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. Протягом короткого періоду роботи Південно-західного відділу російського географічного товариства при ньому був започаткований музей. У 1899 р. був

заснований один з найбільших та впливовіших музеїв Наддніпрянщини – Київський художньо-промисловий і науковий музей. Розглянемо внесок видатних науковців у становлення і розвиток музейних установ Києва на прикладі кількох постатей.

Так, видатний український історик, професор Київського університету Володимир Антоновичем поєднував викладання із роботою завідувача двох університетських музеїв історичного профіля – старожитностей та нумізматичного. Вчений протягом кількох десятирічь, з 1870-х рр. й до початку ХХ ст., очолював ці музейні установи. Період, під час якого видатний історик очолював музей старожитностей (1873 – 1908 рр.), став часом розквіту закладу. Якщо у 1873 р. археологічна колекція університету налічувала 1287 одиниць зберігання, то на початку ХХ ст. вона складалася вже з понад 9 тис. предметів. До того ж, вже після смерті вченого у 1908 р. до музею надійшли знахідки з розкопок В.Б. Антоновича, завдяки чому кількість предметів у музеї перевищила 11 тис. Більшість надходжень археологічних пам'яток до музею за часів В.Б. Антоновича складали матеріали, що були отримані під час розкопок, якими керував завідувач. Крім того, учні вченого – відомі дослідники української старовини В.Ю. Данилевич та М.Ф. Біляшівський неодноразово передавали до музею предмети з власних розкопок [13, с. 386, 387]. Вчений став одним із перших дослідників історії музейної справи України, написавши нариси з історії згаданих музеїв. В обох нарисах автор визначає внесок музейних закладів у розвиток науки, вказує, що низка відомих вчених користувалась матеріалами музейних зібрань при написанні праць з нумізматики та археології. Окремо розглянута діяльність завідувачів музею, висвітлюється їх особистий внесок у розвиток закладу, характеризуються основні придбання музею. Праці висвітлюють усі основні етапи становлення музею, спроби систематизації та каталогізації його фондів [14, с. 31].

Згадані учні В.Б. Антоновича брали активну участь у розвитку українського музейництва. Зокрема, видатний український історик Василь Данилевич був дотичним до роботи музейних установ у Харкові та Києві. Під час своєї роботи у Києві В.Ю. Данилевич був розбудовником Музею Вищих жіночих курсів у Києві. Учений безперервно обіймав посаду директора музею протягом усього часу його існування (1913—1915 рр.). Починаючи з 1908 року, В. Данилевич викладав курс археології на Вищих жіночих курсах у Києві. Оскільки навчально-допоміжні установи при курсах були відсутні, він проводив заняття на базі Київського художньо-промислового музею. Зрештою, вчений переконав керівництво у необхідності створення Археологічного музею з нумізматичним відділом, де слухачки могли б займатися самостійною науковою роботою. Основою фондів музею стали пожертви від наукових установ, приватних осіб, викладачів та слухачок курсів. Серед них найбільшою була колекція, отримана від видатного археолога В. Хвойки, що складалася з 242 предметів старожитностей. Серед відомих постатей, що входили до кола ентузіастів і ентузіасток, об'єднаних музеєм, була видатна дослідниця історії України Н. Полонська-Василенко [15, с.18].

Крім згаданого музею, В.Ю. Данилевич був залученим до роботи головного музею міста – Київського художньо-промислового і наукового музею. Так, вчений, який був членом Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв, був обраний членом Комітету, що координував діяльність музею. Він також певний час у 1912-1913 рр. очолював комісію по влаштуванню у музеї відділу “Старий Київ” та брав участь у розробці його плану та збиранні експонатів [15, с. 18].

Ідея відкриття у Києві загальнодоступного міського музею об'єднала об'єднав багатьох громадських діячів, науковців. Величезний внесок у розбудову музею, який отримав назву Київський художньо-промисловий і науковий музей, два видатних українських вчених – Вікентій Хвойка та

Микола Біляшівський. У перше десятиліття роботи музею у ньому працювали лише два наукових співробітники – директор М.Ф. Біляшівський та завідувач археологічним відділом В.В. Хвойка [16. с. 44].

Видатний український історик, археолог, мистецтвознавець Микола Біляшівський увійшов в історію українського музейництва як багаторічний незмінний директор згаданого Київський художньо-промислового і наукового музею. У 1902 році на загальних зборах Товариства старожитностей і мистецтв директором музею було обрано М.Ф. Біляшівського. Ще у 1900 році він розробив програму, відповідно до якої частково й було організовано музей. Проаналізувавши стан музейної справи за кордоном, вчений дійшов висновку, що, з огляду на обмежені фінансові можливості, київський музей має бути культурно-історичного профілю. Він мав включати історичний, художній, художньо-промисловий та етнографічний відділи. Особливе значення надавалося художньо-промислового відділу, який, окрім просвітницької ролі, мав сприяти підвищенню художнього рівня промислових і ремісничих виробів [17. с. 93].

Одним з провідних напрямків у роботі музею була виставкова діяльність. Із метою створення у музеї етнографічного відділу, директор музею М.Ф. Біляшівський запропонував провести у ньому виставку кустарної промисловості. Директор склав програму збирання етнографічних відомостей, завдяки якій шанувальники народного мистецтва по всій Україні мали змогу надсилати до виставки різноманітні експонати [18, с. 83]. Перша Південно-російська кустарна виставка була відкрита у лютому 1906 р. та стала справжнім святом української культури. Більшість експонатів виставки були залишені у власності музею, [19, с. 68]. М.Ф. Біляшівський особисто проводив екскурсії, збирав і досліджував експонати, брав участь в археологічних розкопках. Він організував широку мережу постійних кореспондентів, які збирали музейні експонати. Завдяки цій роботі музей розширив свої

можливості, перетворившись на значний науковий та культурно-просвітницький осередок [20, с. 104].

Видатний український археолог Вікентій Хвойка також був безпосередньо дотичним до відкриття та подальшої роботи Київського художньо-промислового і наукового музею. Він став першим завідувачем, фактичним засновником археологічного відділу музею. Вчений брав участь у формуванні археологічної колекції музею ще до його офіційного відкриття. Він виступив організатором двох археологічних виставок у 1897 р. (Київського товариства старожитностей та мистецтв) та у 1899 р. (XI Археологічного з'їзду). Основою другої виставки була колекція власне В.В. Хвойки, яка налічувала понад 2 тис. одиниці зберігання. Саме ця виставка вважається такою, що започаткувала історію Київського міського музею. По завершенню будівництва приміщення музею, у 1900 р., була проведена ще одна виставка його музейних колекцій [4, с. 427].

В.В. Хвойка був незмінним завідувачем археологічного відділу до своєї смерті у 1914 р. Застосована вченим система оформлення археологічних колекцій відповідала тогочасній методиці: усі речі приймалися за списками знахідок експедицій, на яких робилася позначка про прийняття і вказувалися відповідні номери запису до інвентарної книги. Каталоги археологічного відділу музею, з накопиченням матеріалу, видавалися з певною періодичністю та складалися В.В. Хвойкою. Так, у каталозі 1900 р. усі предмети відділу були систематизовані та розміщені за хронологічним принципом: кам'яний вік; бронзовий вік; епоха, що передувала переселенню народів; епоха переселення народів та слов'янська. У 1902 р. було видано оновлений та доопрацьований каталог археологічного зібрання музею. Загалом схема покажчика була побудована так, щоб кожен відвідувач мав змогу самостійно оглянути колекції. Відповідно, зазначалися усі шафи та вітрини, де були виставлені експонати, наводився опис наявних предметів та їх популярна характеристика.

В археологічній експозиції музею експонати були розташовані у хронологічному порядку із застосуванням практики демонстрування матеріалів за комплексами. Каталоги археологічного відділу музею видавалися й надалі – у 1906, 1910 та 1911 рр. [21, с. 51 – 54, 56].

Висновки. Отже, розглянувши внесок провідних науковців у розвиток українського музейництва на прикладі музейних установ Києва «довгого» ХІХ століття, можна прийти до наступних висновків. Вчені брали безпосередню участь у ініціюванні, створенні та подальшій роботі музейних установ. Вони займалися збільшенням колекцій, як організаційно, так і безпосередньо, каталогізацією колекцій музеїв, долучилися до написання історії музейних закладів. Тогочасні музейні установи існували в умовах відсутності цілеспрямованої музейної політики, а також багатьох обмежень і заборон української мови та культури, що не могло не вплинути на діяльність музеїв. Тож, без внеску окремих ентузіастів музейної справи, зокрема і про яких йшлося у статті, розвиток українського музейництва не мав би великого розмаху. Вважаємо, що погляд на історію музейної справи через внесок окремих її діячів, а саме науковців, меценатів, громадських діячів має значні перспективи. Доцільним, на нашу думку, є подальші дослідження наукової діяльності музейних установ із акцентуванням на внеску окремих науковців.

Список використаних джерел

1. Федорова Л. Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. Київ, 2011. Вип. 20. С. 137-152 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pcp_2011_20_15

2. Дворкін І. Музейництво в Києві (1830-ті – 1919 рр.): формування,

розвиток, трансформація під час революції // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. 2020. № 8. URL: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2020_8_5

3. Ковтанюк Н. Головний музей історії України // Пам'ять століть. 2005. № 1. С. 113–130

4. Колеснікова В.І. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 427-432. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/75729>

5. Івахненко, І. Внесок Василя Данилевича у розвиток музейництва в Україні. 2020. Том 1. № 1. Грінченко. Сетон міжнародний журнал молодих науковців. С. 87-95. URL: <https://ysgsij.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/20/18>

6. Хіріна А., Сошнікова О. Микола Сумцов – постать в контексті часу // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2024. (38). С. 145-158. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-14>

7. Хорошев О. М. Наукова та просвітницька діяльність Дмитра Яворницького // Сьомі Геретівські читання: наукові статті, тези доповідей та інші матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 22 вересня 2023 року). Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти. Тернопіль: ТОКІППО, 2023. С.353-356.

8. Кравченко, І. Виставка XI-го Археологічного з'їзду в Києві 1899 р. у контексті розвитку музейної справи в Україні // *SWorldJournal*, 3(25-03), 114–118. <https://doi.org/10.30888/2663-5712.2024-25-00-003>

9. Чергік Н. Українська музеографія на хвилях цензурних коливань (кінець XIX – початок XX століття) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2021. (32).

С. 17-28. DOI: 10.26565/2227-6505-2021-32-02

10. Кузьма. В. Історіографія історії музейної справи на Закарпатті ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. 2022. 2 (47).

С. 181-191. DOI: [https://doi.org/10.24144/25234498.2\(47\).2022.267635](https://doi.org/10.24144/25234498.2(47).2022.267635)

11. Маньковська Р. Музеологія як наукова галузь: сучасний дискурс та проблема теоретичного інтегрування // Краєзнавство. 2009. 3. С. 135-144. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2009_3_135

12. Левченко В. В. Інтелектуальна біографія – ключова модель дослідження історії генерацій вчених-істориків Одеси / В. В. Левченко // Українська біографістика. 2016. Вип. 14. С. 157-176. -URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2016_14_11

13. Данилевич В. Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. : Т. 2. К. : Заповіт, 1997. – С. 379–390.

14. Дворкін І. В. Історіографія історії музейної справи Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. // Вісник Національного технічного університету "ХПІ". Серія: Актуальні проблеми історії України. 2014. № 54. С. 29-45.

15. Дворкін І.В. Внесок Василя Данилевича у розвиток музейної справи України // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2016. Вип.2. С. 16–20.

16. Рязанова Т. До сторіччя Київського музею старожитностей та мистецтв // Вісник УТОПК. 1999. № 2. С. 44–55.

17. Дворкін І. В. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805-1920 рр. (за матеріалами Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та м. Києва) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. техн. ун-т "Харк. політехн. ін-т". Харків, 2008. 226 арк.

18. Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор

Національного музею історії України // Київська старовина. 1999. № 4. С. 80–86.

19. Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті України // Київська старовина. 1999. № 3–4. С. 63–80.

20. Попельницька О.О. М.Ф.Біляшівський — перший директор Національного музею історії України // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 100-118. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2008_2_100

21. Колеснікова В. В. В. Хвойка та заснування археологічного відділу Київського міського музею // Історичний журнал. 2004. № 10–11. С.49–56.